

ЧЛАНЦИ

Проф. др Жарко Булајић

ЈОШ ЈЕДНОМ О АГРАРНИМ ОДНОСИМА У ЦРНОЈ ГОРИ 1878—1912*

Увод

Кад год се приступа проучавању проблематике аграра у Црној Гори, поставља се питање: да ли је, са научне тачке гледишта, она толико вриједна пажње. Да ли вријеме, труд и трошак, које треба уложити, стоје у било каквој сразмјери са евентуалним налазима и могућим закључцима.

Међутим, у самом почетку се показује да ово питање, у цјелини историјског истраживања, ни на који начин није могуће заобићи. Суштинско резонување нас наводи на констатацију да се без његовог разумијевања тешко могу разумјети и многи значајни историјски догађаји и процеси, као и друштвено-економска и политичка збивања у Црној Гори. Оно је једно од кључних питања, фундаментално питање економске базе на којој се назиђују идеолошка и политичка надградња. У њега су utkани конци који нас воде на изворе многих сазнања о црногорском друштву и његовој историји.

* Сви подаци у овом раду узети су из моје књиге „Аграрни односи у Црној Гори 1878—1912“. Послије толико година поново сам се вратио овом проблему, па сам и поменуто књигу детаљније размотрио. Том приликом сам дошао до увјерења да се у њој не би имало шта мијењати. Остајем и сада на ономе што сам тада написао. Вријеме и каснији радови нијесу оспорили анализу коју сам извршио и закључке до којих сам дошао. Међутим, то не значи да накнадна истраживања неће кориговати неке ставове и мишљења, а извршити и нужне допуне. Од тога времена и ја сам увидио да се о поменутом проблему има још много шта рећи и иновирати. У анализама и закључцима остао сам понегдје празан, а понегдје недоречен. Овом приликом у подацима, осим неких израчунавања, није додато ништа ново. Али у анализи и закључивању има нових мишљења, продубљенијих сазнања, прецизнијих ставова и свјежијих идеја.

Први кораци у истраживачком подухвату откривају нам велико шаренило и разноврсност аграрних односа, на једној страни, и изузетно велико сиромаштво, а нарочито крајње низак развој пољопривредне производње, на другој. Како разумјети ову противрјечност? Откуд богатство у једном, а крајње сиромаштво у другом? Ова и многобројна друга питања траже одговор.

Управо зато, ова сложена проблематика, иако се ради о релативно малом простору и убогом доходу, захтијева минучиозну и продубљену анализу. Да би се могла имати у виду цјелина и да би се о њој могло аутентично судити, нужно је ући у ситне детаље и скривене, наоко безначајне одnose.

Но, с обзиром на сврху овог рада, мораће се много тога изоставити. Покушаћемо да дамо један кратак синтетички приказ на темељу већ остварених истраживања и објављених научних радова.

Проучавајући производне снаге Црне Горе у њиховој историјској генези, неопходно је најприје, макар и уопштено и сасвим кратко, осврнути се на она три њихова дијела који их сачињавају, односно на оно њихово стање у коме су врло дуго дријемале.

Црногорски човјек се формирао, у својој мукотрпној историји, кроз оскудице које су га сатирале и стално ратовање кроз које је гинуо, једном ријечју кроз натчовјечанске напоре којим се отимао својој злој судбини.

Стаијешњен у шкртој и дивљој природној средини у којој се у оно вријеме тешко могло наћи било каквих услова за живот, а камоли за већи привредни просперитет. Ту и тамо, у мору камена се налазила по која долиница подесна за обрађивање. Човјек је сопственим рукама назбијивао ограде и наносио земљу, стварајући тако колико-толико подесно земљиште за усјеве, поврће, воће и винограде. Непролазни кланци и кршевити и окомити успони знатно су отежавали кретање људи и стоке. Коза је једино успијевала да некако доскочи овој дивљини, па је најрадије и гајена. Људи су једва и натчовјечанским напорима успијевали да од природе отму оно што се, оруђима и средствима којима су располагали, могло отети. Глад никад није могла бити савладана. Морало се живјети, а живјело се мучно. Увијек је требало однекуд снаћи допунске изворе исхране и снабдијевања, преко оних које су нудили властита земља и властита рад. У гладним годинама није се презало ни од плијена околног сусједног и пограничног живља. Ратови нијесу вођени само да би се сачувала драгоцјена слобода, већ и да би се могло живјети и продужити врста.

Шкрта, дивља и оскудна природа, као што видимо, мало је нудила човјеку и за његову голу животну егзистенцију, а камоли за срећнији и богатији живот.

Ни оруђа којим је деловао на природу, борио се против њене окрупности, да би од ње што отео, нијесу била ништа боља ни

развијенија. Животињска снага и снага природних сила, осим човјека, били су главни и једини извори енергије. У ношењу терета и вучи, осим вола, краве, коња, мазге и магарета, није било других могућности. А осим воденице, није било других средстава којим би се природне силе укротиле и ставиле у службу човјека. У земљорадњи су употребљавана препотописка оруђа за рад: рало, мотика, лопата, ашов. Заната скоро да није ни било. Те радове су дуго година обављали Цигани са најпримитивнијим алатима. То су била сва средства за рад којима се човјек служио на црногорском тлу. Са њима се није могло много постићи, а камоли већа продуктивност рада. Са знањем и науком је било још горе. Могло се рачунати само са природном бистрином и изоштреном интелигенцијом брдског човјека.

Човјек, природна средина и средства којим је од природе отимао оно злекудо парче чине јединствен, чврсто сједињен амбијент, у коме је човјек био само дио природне средине, утопљен у њу више него што је њоме владао. Између њих још није било дошло до дезинтеграције, па ни подјела рада није била развијена, што је био још један фактор који је осиромашивао ионако биједне производне снаге и успоравао њихов развој.

Уз све то, Црногорци су још били стално узнемиравани упадима и ратним походима Турака. На овом малом простору европског југа борба за слободу није јењавала. Људи су се борили свом жестином, против поробљавања колико и против глади. Разједињени по племенима, борили су се и ратовали и између себе. А та унутрашња борба није била мање крвава и сурова од ратова са освајачима.

Борба на три фронта: против глади, против спољнег завојевача и међуплеменски сукоби, подједнако тешка и сурова, десетковала је становништво и исцрпљивала га до крајњих граница. У тој борби, на том тлу никао је непокорни човјек који ни пред ким није хтио поклекнути. Није се покоравао никаквој власти. Једино су тешке клетве црногорских владика донекле смиривале духове. Разједињени по племенима, Црногорци су се борили против сваке власти, како оне спољнег завојевача тако и своје. Била је то тешка и, за многе историчаре и испраживаче, неразумљива, немилосрдна борба слободног човјека, сламаног главу, унутрашњом неслогом и најездом Турака.

Управо, непрекидни ратови, глад и неслога су и створили таквог непокорног и пркосног инаџију. Он није имао много да бира. Ако је хтио да опстане у тако суровим и неподношљивим условима и обезбиједили живот и континуитет својој породици, ни од чега није презао. А кад се слободан и непокоран човјек ухвати у канџе глади, немилосрдне борбе за голи физички опстанак, унутрашње неслоге и вјечите спољне опасности, гуши се у немилосрдном обручу очаја, који га све више стеже, па му и смрт бива лакша. Само му је још храброст пружала какву-такву шансу да свему одоли и да изађе као побједник. Са храброшћу се рађао, са храброшћу је умирао. Без храбрости није могао

опстати у овом суровом свијету. Или се храбро одупријети злу, или му подлећи. Трећег није било.

Тако се формирао црногорски човјек, истовремено и реалист и романтик. Стално се колебао између ове двије крајности, а често западао час у једну час у другу. Ово се добрим дијелом, може објаснити управо суровошћу и сиромаштвом природе, с једне, и великом оскудицом у свему, с друге стране.

Борба за опстанак, за голи живот, гонила га је, хтио-не хтио, у реалност и суочавала га са немилном стварношћу. Да би могао опстати, морао ју је прихватити, јер се само тако могао, колико-толико, одупријети њеној суровости.

Управо зато што је тешко живио и изгибао у борби да преживи, на једној страни против поробљивача и на другој против глади, сањао је о бољем и лепшем животу. А то га је опет водило у другу крајност, одвајајући га за моменат од немилосрдне стварности, у сањарење и маштање о неком лепшем животу, што је од њега стварало сањара и романтичара.

Разапет између сна и јаве, између двије крајности, реалистичке и романтичарске, задивљује својом храброшћу и подвизима, али исто тако и суровошћу и немилосрдношћу. У широкој лепези између једне и друге крајности, лебди и ствара се његова личност, раздирана горком истином и уљуљкивана слатким сном. Херој је кад треба погинути, то му некако лакше пада, али слабић кад треба мучно живјети, кад се треба постојано борити за бољи живот у оквирима стварних могућности. У смрти је много ближи романтичарским сањарењима, а у животу мукама и лишавањима. Сан о слави, подвизима, о бољем, лепшем, богатијем, правичнијем, надахњавао га је за јуначке подвиге и велика дјела. Трагика и романтика растрзали су његов дух. Зато није тешко ни одронетнути шта је извор његовог јунаштва.

Попут средњовјековног витеза, борио се и за немогуће, па му својом гордошћу, поносом, храброшћу и заблудама није много узмицао.

Оваквог човјека није било лако укротити државном организацијом. Па се ни државна власт није могла за дуго времена учврстити. Црногорско друштво се годинама повлачило као мјешавина племенског и државног, преовлађујући час једно час друго, у зависности од односа снага. Али, кад се већ једанпут државна власт стабилизовала, свако се борио да буде што ближе њој, па и да уђе у њу, јер је она једино доносила признање, престиж, славу и добар живот. Међутим, ни стабилизовање државе се није могло остварити без компромиса с племенском организацијом и уступцима племенима. Тако је и настала нека мјешавина племенско-феудалне комбинације власти с књазом као апсолутним господаром на челу. Много племенског се и данас задржало.

Стијешњен у троуглу, најприје између Млетачке Републике, па последије Аустро-Угарске Царевине и Турске Империје, а притиснут окрутношћу природе, слободарски дух црногорског

човјека је сагоријевао у немоћи да се отргне од немилосрдне стварности, па је лебдио у романтичарском сањарењу о великој прошлости и маштању о осветничкој слави која је пред њим. То га је надањивало храброшћу и инспирисало на велике подвиге. Све се то дубоко урезало у његову душу, преносећи се с кољена на кољено. Црногорац се формирао као посебни психолошки тип. Био је више сељак-ратник него сељак-пољопривредник. Моменат да је овдје човјек главна производна снага и носилац свеукупног развоја има изузетан значај у свим економским анализама. А поготово кад се ради о економици и друштвено-економском развоју, што ће оставити дубоке трагове у каснијем развитку и ударити снажан печат на карактер будућег црногорског друштва. Нарочито послије Берлинског конгреса, када је Црна Гора више него удвостручена и када је стекла нове простране и плодне пољопривредне површине, нове градове са развијеним занатима и трговином, што ће из основа промијенити све услове и отворити нове могућности, до тада непознате за њен даљи и бржи развој, у којима ће се и човјек почети мијењати, али далеко спорије.

Овакав људски фактор играће једну од најбитнијих улога у пољопривредној производњи Црне Горе и њеном развоју.

АГРАРНА РЕФОРМА

Ослобођењем нових територија, Црна Гора је добила у наслјеђе и неријешено аграрно питање. Највећи дио земљишта у ослобођеним крајевима налазио се у својини турског и муслиманског становништва, које се, одмах послије ослобођења, односно послије уласка црногорске ослободилачке војске, махом иселило из Црне Горе. Скоро сав турски и муслимански живаљ се иселио са ове територије, изузев Улциња и добрим дијелом Бара. Само из никшићког округа се иселило преко 600 породица.

Добар дио ове земље био је својина ага и бегова, на којој су превладавали феудални односи у специфичној чифчијској форми. Земљу су обрађивали полузависни сељаци-чифчије, са обавезом давања власницима земље једне трећине или једне четвртине укупног годишњег рода, како гдје, у зависности од плодности земље и краја у коме се она налазила.

Црногорски сељак-ратник видио је у ослобођењу нових плодних крајева прије свега своју шансу да се ослободи од биједе у којој је живио. Очи су му биле широм отворене и упрте на земљу коју је ослободио и која се простирала пред њим. Очекивао је да ће добити и свој дио.

Притисак сељачких маса, како оних који су као војници ушли у ове крајеве, тако и оних који су као чифчије обрађивали беглучку земљу, на књаза и црногорску владу да изврше подјелу земље био је велик. Тако су књаз и влада били прину-

ђени, упркос члана 30. Берлинског уговора којим је гарантована својина над непокретностима свим турским и муслиманским становницима ових крајева, да сву ослобођену земљу издијеле — једним дијелом старосједиоцима, а другим досељеницима из Старе Црне Горе. Услјед тога је избио политички спор између Црне Горе и Турске, који није могао бити ријешен током цијелог времена црногорске независности.

Војно-племенска организација и племенско устројство црногорске војске послужили су као основа диобе земље. Начин подјеле и површина која је додјеливана зависили су углавном од припадности племену, војних чинова, ратних заслуга, личне храбрости у ратовима, родбинских веза, пријатељства и личне наклоности књаза.

Подјела земље, дакле, вршена је врло различито, у зависности од многих околности и краја гдје се налазила. Но, ипак су превађавала два основна начина. Први је био у облику тзв. војничких дјелова, а други у облику књажевих даровница. Први начин је практикован углавном у никшићком и колашинском округу, а други у свим ослобођеним крајевима без изузетка.

Подјела у облику војничких дјелова вршена је тако што је књаз најприје додјелио сваком батаљону који је учествовао у ослобођењу Никшића, Никшићког поља, Колашина и околине одређену површину земље. Потом, овако додјелјену земљу, командант и штаб батаљона су дијелили на чете, водове и војнике. Сваки војник, у принципу, добијао је једнак дио земље. Но, у зависности од тога о каквој се земљи радило и гдје се она налазила одступало се од овог принципа, па су разлике каткад биле и доста велике. Углавном, величина војничких дјелова у просјеку се кретала 1—2 рала оранице и 1—2 косе ливаде, што је било веома мало да би се на томе могло засновати сеоско домаћинство. Зато је, иако је то било строго забрањено, убрзо послјије подјеле настала продаја и препродаја војничких дјелова, као и многобројне друге шпекулације њима. Промет војничких дјелова ипак је улогу коректива подјеле, послјије чега су оформљене веће површине на којима су настајала нова сеоска газдинства од досељеника из старих крајева. Међутим, величина дјелова војностарјешинског кадра се кретала у зависности од чина, положаја и функције у војсци. Ови дјелови су редовно много већи од војничких дјелова.

Она земља коју је књаз лично и појединачно додјеливао носила је назив даровница. Нема се тачан податак о томе колико је укупно ове земље књаз додјелио, али се, на основу обилних података у Цетињском архиву, може поуздано тврдити да то нијесу биле мале површине, нити се радило о малом броју даровника. Књаз је даривао земљу у свим новоослобођеним крајевима, највише виђенијим и утицајнијим људима, везујући их тако за себе. Знао је да ће имати толико више својих вјерних присталица колико већем броју дарива земљу. Али, упркос тог и таквог, за сваку владу врло значајног политичког

момента, књаз је ипак највећу површину земље даровао својој ужој и даљој родбини, својим личним пријатељима и високим државним функционерима. Површина даровница је била врло различита, што је зависило прије свега од књажеве воље и наклоности. Она се кретала понекад и преко 100 рала. На примјер, војводи Божи Петровићу, свом рођаку и тадашњем предсједнику владе, даровао је 193 рала оранице и 97 коса ливаде, војводи Петру Вукотићу, свом тасту, 93 рала оранице и 11 коса ливаде, војводи Новици Церовићу 25 рала оранице и 14 коса ливаде, војводи Пеку Павловићу 46 рала оранице итд. Уз све то, не треба ометнути с ума да књаз није заборавио ни себе ни своју ужу породицу. У Никшићу, Подгорици, Бару, Колашину — свуда је успоставио своје забране, који су се састојали не само од оранице него и од пространих шума, ливада, ријека и језера (Требјеса у Никшићу, Биоградско језеро код Колашина, Тополица у Бару, Крушевац код Подгорице, Мораково у Жупи никшићкој итд.). Касније је у оквиру ових забрана подизао и своје дворце.

Најкомпликованији односи, приликом подјеле земље и насељавања, били су у Зетској равници, укључујући ту и околину Спужа. Регулисање аграрних односа у овим крајевима трајало је дуго и повлачило се све до краја црногорске државности, па се и послје дјелимично пренијело на нову државу. Цио посао се одвијао неприпремљено, од случаја до случаја и у зависности од интензитета притиска Турске и сила потписница Берлинског уговора на црногорску владу. Рјешавање аграрног питања у Зетској равници пратио је низ међудржавних уговора између Турске и Црне Горе, као и правила, рјешења, уредаба и појединачних аката државе.

Како наслиједени својински односи и положај сељака у ослобођеним крајевима нијесу били исти, и аграрни односи рјешавани су на специфичан начин. То је био случај и са Баром и Улцињем. Локални услови захтијевали су да се овом питању приђе друкчије него у осталим ослобођеним крајевима.

Треба напоменути да су старосједиоци, приликом додјеливања земље и насељавања, били обухваћени овом подјелом. Оним који су као чифчије обрађивали беглучку земљу остављан је, у начелу она иста земља на којој су до тада радили. Међутим, из многих података да се закључити да је, каткад, у зависности од околности, добар дио и те земље дијељен.

Но, иако је сва беглучка и агинска земља издијељена, то не значи да је тим путем и право својине на подијељеној земљи аутоматски прелазио на насељенике. Напротив, право својине је и даље припадало старим власницима, агама, беговима и осталим власницима, што је проистицало из Берлинског уговора. На основу тога сви они којима је земља додијељена, без обзира како су је и на који начин добили, били су обавезни да и убудуће исплаћују правним власницима, као и раније, дио укупног годишњег рода, у истом износу као и прије ослобођења. Изу-

зетак су представљали само они којим је књаз даровао земљу. За њих је ову обавезу, у принципу, исплаћивала држава у новцу.

Али, упркос међународних обавеза, упркос низа мјера које су предузимане са разних страна, па и од стране надлежних органа државе, упркос жестоких притисака Турске и сила потписница, сељаци-насељенике, сељаци-чифчије, ни на који начин нико није могао присилити да извршавају ове обавезе према номиналним власницима. Забиљежено је да су ове обавезе једино, и то само дјелимично, услјед специфичних околности и посебних услова у којима су се сељаци налазили, извршаване у Зетској области, али врло мањкаво, непотпуно и неуредно.

Због свега тога је дошло до многобројних спорова, сукоба и свађа. Односи су се замрсили до те мјере да им више ни судови нијесу могли ући у траг. Проистицали су нерјешиви проблеми из оваквог стања, а и стално су се множили и компликовали, па се више у њима нико није могао снаћи. Све је то односило снагу, сијало мржњу, изазивало отпоре и погодовало неспокојству и немиру. Мјесто да мирно и ваљано обрађују земљу, сељаци су се губили у расправама и траћили вријеме и енергију у свађама и судским процесима.

У таквој затрованој атмосфери није се могао ни очекивати неки већи напредак у пољопривредној производњи.

Истина, све се ово могло избјећи да је подијељена земља одмах и исплаћивана власницима. Али, ни држава ни народ нијесу за ту сврху имали новца. Чекало се неко касније, погодније вријеме, да се власници до краја испрду у погађањима и изгубе сваку наду да ће им се било шта платити.

На спољнополитичком плану је дошло до низа конференција и састанака између црногорских и турских представника, на којима се покушавало да се ови проблеми ријеше. Но, све то није имало неких значајнијих утицаја на стање ствари.

На крају је, ипак, током времена, послје многих натезања, дошло до откупа земље. Црногорска влада је откупила сву подијељену земљу у никшићкој области по врло ниским цијенама. Једном каснијом књажевом одлуком сва земља у овој области дата је у својину насељеницима и осталим сељацима без икакве накнаде са њихове стране. У зетској, барској и уљцињској области откуп су вршили сами насељеници, односно подржници, како су се они тада званично називали. Али, држава је и овдје одиграла врло крупну улогу: низом мјера омогућила је подржницима да откупе земљу по врло ниским цијенама. Прије свега, држава је одредила тарифу по којој се земља могла продавати. Затим је установила право прече купње. По овом праву земљу су откупљивали најприје они који су је подржавали и обрађивали. Временом је и у овим областима својина на земљи, путем индивидуалног откупа, прешла на подржнике. У колашинској области и дијелу Васојевића није дошло до откупа. Држава није имала средстава, а подржници, и уколико су их имали, нијесу хтјели у том правцу ништа да предузму. У овом региону су

и прије рата односи били најзаостренији. А послје рата — ослобођени народ је сматрао да је то њихова земља, боље речено: земља њихових предака коју су им Турци одузели, па им за њу ништа и не дутују. Овдје су, дакле, подржници постали власници земље самим протеклом времена и застарјелошћу.

Цио овај процес обезвлашћења турских и муслиманских земљопосједника, с једне стране, и преласка земље и право својине на њу на насељенике и чифчије-старосједеоце, с друге, трајао је врло дуго и мучно се одвијао, што се врло штетно одразило на пољопривредну производњу и политичко стање у земљи.

На крају, и поред свега, не може се оспорити, па ма како то све дуго трајало и било извршено без радикалног захвата, да овим путем нијесу остварени основни циљеви аграрне реформе. Аге и бегови су експроприсани, а земља је, највећим дијелом, прешла у руке оних који су је и обрађивали. На основу тога закључујемо да је у свим ослобођеним крајевима извршена аграрна реформа. Истина, вршена је неприпремљено, без плана, без система, стихијно и без унапријед смишљене аграрне политике. Све се одвијало по сили иманентних неусмјераваних и неконтролисаних кретања. Ток догађаја је ишао несметано сам од себе.

Као што су друштвене и државне структуре биле мјешавина племенског и феудалног, и аграрна реформа, једна буржоаска мјера, под јонажним притиском сељака-ратника, проведена је у племенско-феудалној форми. С једне стране, то су војнички дјелови, гдје доминира племенски, и књажеве даровнице, гдје доминира феудални елемент.

Феудалне снаге сачињавали су књаз са својом свитом, а племенске сељаци-ратници, организовани по племенском принципу у војне формације и предвођени управо књазом и његовим доглавницима. У том својеврсном компромису феудалног и племенског отворен је и пут грађанском друштву и настајању још једног новог, капиталистичког елемента, а тим и грађанског стаљежа, који ће у даљем развиту све више превлађивати. При том не треба заборавити да се, у таквој друштвеној-економској консталацији и односу снага, и сељак-чифчија ослободио феудалних окова, поставши слободан и власник земље коју је обрађивао.

Дакле, први кораци којим се ступа у грађанско друштво у Црној Гори чине се у племенско-феудалној форми. Теоријски то личи на бесмислицу, али се практички тако нешто остварује. Уосталом, није све бесмислица што се не уклапа у шеме логичних теоријских конспрукција. Напротив, у таквом случају теорија је бесмислена, а стварност једино истина. Управо, форма у којој је извршена аграрна реформа доказује да су и племе и феудализам у стварном животу Црне Горе већ били превазиђени. Црну Гору је опкољавала сасвим друга стварност. С европске позорнице и племенско и феудално друштво су била већ

одавно ишчезла. Нова друштвена кретања у Европи су и на Црну Гору снажно дјеловала.

Надирању грађанског друштва нијесу могли претпријечити пут ни племена ни апсолутна монархија са књазом на челу. Оно је сигурно и успјешно пробијало ове баријере, задржавајући још трагове и конзервирани остатке једног и другог, који ће се још дуго и снажно осјећати.

Аграрна реформа, без обзира на то како је спроведена, први је значајни и врло снажан продор којим је отворен пут даљег развитка грађанског друштва у Црној Гори.

ОБЛИЦИ ЗЕМЉИШНЕ СВОЈИНЕ

Послије ослобођења нових плодних области, њиховог насељавања и спровођења аграрне реформе, иако глад за земљом није била ниједје ни близу задовољена, аграрни односи су трансформисани, а и структура посједа је претрпјела измјене.

Па и тада је Црна Гора располагала само још увијек врло оскудном обрадивом површином. На свако сеоско домаћинство је просјечно долазило 1,74 ha свих врста обрадивих површина. Ситни сељачки посјед је апсолутно доминирао. На њега је отпадала и највећа површина укућине обрадиве земље. Године 1900. најситнији посјед, до 5 ha оранице, износио је 90% свих домаћинстава. Међутим, кад тај ситни посјед расчланимо, добијамо слједећу слику: 1889. године 2.831 сеоско домаћинство није посједовало ни пуно рало оранице, 8.553 посједовала су 1—3 рала, а 6.937 по 3—5 рала. Значи, 18.321 домаћинство није посједовало ни пун хектар оранице, или 55,03% свих сеоских домаћинстава. Наредних година стање се само могло погоршавати, с обзиром на дугове и јавне продаје.

Дакле, 1889. године ситни посјед, од 1 до 20 рала, чинио је 88,70%, а 1900. године већ 90%. Исте 1889. године на сеоско домаћинство долазило је 18,5 комада ситне, 3 комада крупне стоке и 0,48 коња, а 1900. године број ситне стоке је опао на 17, док је број крупне стоке остао непромијењен. Овакво стање се наредних година стално погоршавало, што се да пратити из протокола дације.

На тако ситном посједу сељак ни у најплоднијој години није могао произвести довољно хране, ни за прехрану сопствене породице, што је и условљавало претежно натурални карактер производње. Истина, осим оранице, сеоска домаћинства су располагала и ливадом, која је много значила у исхрани стоке. А сточарство је било главно занимање црногорског сељака. На пијаци није могао износити житарице, јер их ни за себе није производио довољно. Недостајале су му, па их је морао куповати. Продавао је стоку и сточне производе и на тај начин покривао неке најдјечче потребе.

Доминација крајње ситног посједа била је једна од главних карактеристика пољопривредне производње у Црној Гори. А таква пољопривреда, са становишта развоја и напретка, није ништа обећавала. Кад земљорадник производи толико мало да не може ни своју породицу прехранити, одакле онда акумулација? За тај појам он није ни знао. А кад се нема шта уложити, не може се очекивати ништа боље. Оскудијевајући у свему, он је исцрпљивао и себе и земљу и стоку — до максимума. А из њега су, опет, зеленаци и трговци исисавали све што су могли, свдећи га на просјачки штап. Сиромаштио је и он, сиромашила је и земља. Тако мали посјед могао је репродуковати само биједу и још веће сиромаштво.

У систему земљишних односа у Црној Гори, посебно мјесто је заузимала заједничка својина на земљи, која је била регулисана како законима и другим правним прописима тако и обичајима, традицијом и уговорима између самих корисника. Овај облик својине обухватио је, углавном, шуме, пашњаке, утрине и планине, као и сво друго земљиште које се није могло обрађивати, као камењар и слично. Овдје треба убројити још и водне површине, као што су ријеке, језера, потоци, баре итд. Заједничка земљишна својина позната је под општим називом комуни или комуница.

С обзиром на конфигурацију тла, овај облик земљишне својине сачињавао је највећи проценат укупне територије Црне Горе. Рачуна се: преко 50%. То је било земљиште неподесно за обрађивање. Или је било недоступно, или је неплодно и каменито. Упркос тога, оно је играло незамјенљиву улогу у пољопривредној производњи, а прије свега у сточарству. Гајење стоке, а нарочито пашњачко сточарство какво је било у Црној Гори, није се могло ни замислити без пашњака, воде и шума, који су били, углавном, у заједничкој својини. Основни значај комуна се управо и састојао у томе што је колективно задовољавао те потребе свих сеоских домаћинстава.

У том смислу, комуни су били, у систему земљишне својине у Црној Гори, она неопходна допуна ситних сељачких посједа без које они нијесу могли егзистирати. Без комуна сељаци нијесу могли гајити стоку, бавити се ловом, снабдијевати се огревом, водом, грађевинским дрветом и многим другим потроштинама. А пошто је сточарство било главно занимање црногорског сељака, комуни су за њега имали исто толику вриједност као и његово сопствено обрадиво земљиште. Тиме се и објашњава истрајна, грчевита и непоштедна борба црногорских племена око планина, шума и испаша.

Овакво мјесто комуна у сељачком животу и оваква његова улога у пољопривредној производњи је слједећа карактеристика пољопривредне производње у Црној Гори.

Комун се није могао користити како је ко хтио. Уговорима међу племеницима, који су усвајани на општим племенским зборовима, били су уређени односи о коришћењу комуна и регулисан начин употребе његових богатстава. Водило се рачуна да никад не буду повријеђени општи интереси племена. Један од најважнијих облика коришћења била је испаша стоке. Сваке године, нарочито у љетњим мјесецима, издизало се са стоком на богату планинску испашу. Уговором је тачно утврђиван датум кад може да почне издиг и кад да се заврши. Датуми су били стриктни и морали су се поштовати. Ако би се којим случајем десило да неко домаћинство издигне раније, прије рока, онда би се нанијела штета свим другим, јер би његова стада осиромашила испашу за остале. А испашу на планинама је требало користити економски рационално, то јест кад приспије у планини и кад се исцрпе у селима. Осим тога, обичајним правилима су уређивани и сви други односи на комуноу. У планинама је било много ливада под сијеном, било је и земље гдје су успијевале неке културе, као кромпир и слично. Сви ови односи, а прије свега расподјела овог земљишта на поједина домаћинства, унапријед су договоране у племену. Тачно је утврђивано колико ће коме припасти и када, у које вријеме, кад ће се радови обавити и слично. Пошто ова обрадива земља у планинама није брањена, сви радови су се морали обавити прије утврђеног рока о издигу стоке. Сјеча шуме за огрев, за грађу, брање лисника за стоку итд. — утврђивани су такође уговорно међу племеницима.

Робно-новчани односи су све више продирали и на црногорско село. Томе је највише допринијело задуживање сељака код зеленаца и трговаца. Сељак је био принуђен да на вријеме врати дугове са врло високим каматама. Цио овај систем задуживања и окамаћивања звао се вађевина. Да не би пао под стечај, сељак је морао често да продаје све што има, па и земљу, по багателним цијенама. Робно-новчани односи су узимали маха више због дугова, принудних продаја, а далеко мање због проширивања размјене и напредовања робне производње, како се то обично дешава. Истина, и овај начин развоја робне привреде погодовао је порасту капиталистичких елемената и јачању грађанског сталеза. Процес имовинске и класне диференцијације у црногорском друштву је добио маха.

А такав развој на црногорском селу био је главни узрок почетку распадања комуна, што се огледало у све учесталијим подјелама, непоштовању уговора о коришћењу и непридржавању устаљених норми о његовом уживању. Ограђивању, присвајању, па чак и бесправној продаји комуноског земљишта није се више могло успјешно стати на пут. Држава је настојала да овакве и сличне злоупотребе спријечи по оваку цијену, па је у више наврата (1884, 1896. итд.) својим наредбама строго забрањивала подјелу комуна, прописујући врло оштре санкције.

Овај природни процес распадања заједничке својине у Црној Гори држава је, дакле енергично спречавала. Општим имовинским законом овај облик својине је коначно озакоњен, правно заштићен и стабилизован. Штитећи га, држава је овом облику својине мимо самих тенденција објективног друштвено-економског развитка осигуравала живот и опстанак. Наведене мјере, и још многе друге, истог или сличног карактера, донесене су на линији опште аграрне политике државе у заштити малих сеоских домаћинстава од пролетаризовања. Те мјере су, без даљег, одржавале и потхрањивале племенски конзерватизам и заосталост, што је спречавало нормални процес неометаног привредног развитка.

Заједничка својина у њеном племенском и сеоском виду била је основа племенског конзерватизма, племенске загрижености и племенске затучаности.

Но, племенштина је у свим својим друштвеним, економским, политичким и културним манифестацијама била један од стубова власти. Књажевски апсолутизам са дворјанима и племенским главарима без ње није имао перспективе.

Док су комуни били главни остаци племенског живота, економска основа племенског конзерватизма и један од главних стубова политичке власти, дотле су крупни посједи (главарски и манастирски) представљали феудалне елементе и економску основу политичког учвршћења нове земљишне аристократије.

Главарски посједи су настали, углавном, послвије ослобођења нових крајева, највећим дијелом путем књажевих даровница. Увећавали су се куповином и препродајом војничких дјелова и имања сеоске сиротиње, која их је продавала због дугова на јавним лицитацијама. Главари су, истина, и прије тога имали земљишне посједе, у старим границама, али су они били безначајни.

У Црној Гори, истина, није било тако крупних посједа као у неким другим дјеловима наше земље. Али, у односу на крајње ситне сељачке посједе, који су и по броју и по укупној земљишној површини апсолутно превлађивали, главарски посједи су упадљиво штрчали.

Највећи посједник био је књаз. Имао је велике површине по цијелој Црној Гори (Његушима, Цетињу, Ријеци Црнојевића, Жабљаку на Скадарском језеру, Бару, Улцињу, Сотонићима, Подгорици, Зети, Служу, Даниловграду, Никшићу, Колашину). Рачуна се да је књаз посједовао неколико хиљада рала обрадиве површине. Има података о томе да су приходи са његових имања 1890. године износили око 100.000 форинти.

Послије књаза, највећи посједници су били његови доглавници, војводе, сердари, племенски капетани и најближи сродници (војвода Божо Петровић, војвода Петар Вукотић, војвода Ђуро Петровић, војвода Шако Петровић, војвода Лазар Гочица, војвода Гавро Вуковић, војвода Ђуро Церовић, војвода Михајло Вучинић, Марко Петровић и још многи други).

Аграрни односи на овим крупним посједима се нијесу много разликовали од оних на некадашњим беглучким земљама. Репродуковали су се стари примитивни односи, наслијеђени из прошлости. Преовлађивао је систем наполице и закупа. Али, сретао се још и чисто турски чифчијски систем, са плаћањем трећине и четвртине приноса. Ту и тамо, нарочито на књажевим имањима, био је развијен арендаторски систем, са плаћањем у новцу.

Манастири су били највећи посједници у Црној Гори. Према неким подацима, они су располагали са приближно 4.000 рала оранице, 2.500 коса ливаде и 200 мотика винограда. Осим тога, манастири су располагали огромним комплексима шума, пашњака, утрина, камењара итд. Рачунато у односу на укупну обрадиву површину, манастири су посједовали 2,23% оранице, 2,09% ливаде и 0,9% винограда, односно 2,13% укупне обрадиве површине Црне Горе.

На манастирским имањима владала је натурална рента све до реформе од 1852. године. Износила је обично двије трећине, половину, трећину, четвртину, а понегдје и петину годишњег рода. Мјесне околности, плодност земље, правила и интерне мјере манастира утицали су на висину натуралне ренте.

Због потребе државне благајне, књаз Данило је провео радикалну реформу аграрних односа на манастирским земљама. Овом реформом су све манастирске земље прописане, прорачунат годишњи приход са њих, извршени предрачуни годишњих манастирских расхода и утврђена годишња плата свим калуђерима, „сразмјерно чину и обстојатељствима онога мјеста гдје живе“. Сав вишак који је, према утврђеном предрачуну прихода и расхода, претицао преко манастирских расхода и плата калуђера — уношен је у државну касу, у „фонд непредвиђених народних потреба“.

Овим мјерама, како било да било, извршена је стварна национализација манастирских посједа и прихода. Јер, не треба заборавити да су манастири, нарочито познатији (као Острот, Цетињски Манастир и др.), стицали знатне приходе од вјерских обреда, поклоника и разних религиозних услуга.

Коначно, 1868. године извршена је нова финансијска реформа на свим манастирским посједима. Њоме се потпуно прешло са натуралне на новчану ренту, мада тај почетак преласка датира још од прве реформе. Од ове године манастирска земља је давана у закуп путем лицитације понудиоцима највише цијене. Све ове мјере су се протегле и на оне манастире који су после присаједињења нових крајева припали Црној Гори. Тада су и посједи скоро свих манастира увећани, јер је књаз и њима даривао земљу. Најновијом реформом продирање робно-новчаних односа на село добило је крила. У биједи и сиротињи није било лако доћи до новца. Сељак је све више падао у замке трговаца и зеленаша. А и манастири су постајали зеленашке институције.

Послједњих година (1900) број арендатора, тј. лица која су обрађивала манастирску земљу, износио је приближно око 1.200. Према томе, свако тридесето сеоско домаћинство у Црној Гори радило је на манастирској земљи, или 3,22% свих домаћинстава, рачунато на бази њиховог броја из 1900. године.

Исто толико, ако не и више, било је и манастирских дужника. То су већином била она домаћинства која нијесу редовно плаћала аренду, па су остала манастирски дужници. Њихови дугови су се повлачили годинама, преносили се са оца на сина. Тако су настали вјечити манастирски дужници, чији се број повећавао и чија је главница мировала. Манастири су њихове дугове укамаћивали. Дужници су камату морали плаћати, док је главница и остајала недирнута. Камата од ових дугова најчешће је износила колико и годишња аренда, па је и манастирима и држави било свеједно кад ће и да ли ће им главница бити отплаћена.

И послје наведених реформи, на манастирским посједима су се углавном и даље задржале исте подложне породице. Упркос лицитације, закупци манастирских земаља се нијесу много мијењали. До промјена је тешко долазило, јер већина закупца није имала солствене земље, па би се нашла на улици. Закупљене земљишне парцеле биле су врло мале. Са њих се није могло преранити, а камоли још редовно плаћати аренду. У томе је извор сталног повећавања манастирских дужника.

Према томе, реформама су феудални односи на манастирским посједима уздрмани, али нијесу укинати. Но, без обзира на ту чињеницу, у условима све интензивнијих ослободилачких ратова и јачања државне власти, реформе су биле веома прогресивне. Њима и њиховим каснијим проширивањем на новоослобођене крајеве знатно су повећани новчани извори државне благајне, ограничено расипништво и зеленаштво манастира и калуђера, учињен корак даље у разбијању примитивне, натуралне и феудалне привреде и доста јак продор новчане и тржишне привреде. На манастирским земљама, иако су се на њима још задржали снажни феудални елементи, односно и даље остала полуфеудална структура, уведени су и елементи нових односа између власника и произвођача на бази слободних закупних уговора.

Главарски и манастирски посједи које су обрађивали ситни сељаци и сељаци без земље боли су очи сеоске сиротиње и били извор великих незадовољстава, политичких конфликта и немира. Сељаци-ратници се никад нијесу могли помирити са својим подложним положајем на овим имањима. Неплаћање дажбина, присвајање дјелова оих земаља, нарочито манастирских, сјеча шуме, наносење штете и много других сличних појава — уносили су немир у цијело друштво и били један од узрока његове политичке и економске нестабилности.

Раскидањем турских феудалних односа и ослобођењем од турског окупатора нијесу аутоматски нестали и сви они услови који су погодовали настајању једне нове домаће земљишне аристократије. Она се богатила и концентрисала богатства, а са њима и сву власт, у својим рукама. Сусрећемо се са најпримитивнијим обликом акумулације богатства (земље, стоке и новца), који није могао да игра скоро никакву значајну улогу у развоју пољопривредне производње у Црној Гори, па ни у развоју остале привреде. Напротив, кочио је тај развој.

Непродуктивни карактер крупног посједа још једна је основна карактеристика пољопривредне производње у Црној Гори. Умјесто да буду фактор прогреса и носилаца унапређивања пољопривреде, крупни посједи, као главарски и манастирски, исисавали су све снаге из сиромашног сељаштва у непроизводне сврхе. Он је исувише поробљавао и исцрпљивао, да би могао вући напријед.

КАРАКТЕР И СУБЈЕКТ СВОЈИНЕ

Спор и мучан излазак из племенског друштва одразио се на све друштвене структуре и државне институције у Црној Гори. Видјели смо како ни једна мјера и ни један облик својине нијесу били слободни од снажних и врло жиљавих остатака племенског живота. У таквој констелацији снага ни државна власт није могла бити изузетак. А отпор племена формирању државе оставио је дубоке трагове не само у материјалној већ и у духовној сфери. У условима одсуства грађанства, државна власт није могла имати буржоаски карактер. Иако неразвијена, без чвршћег финансијског ослонаца, попримала је сва обиљежја полufeудалне апсолутне монархије. Истина, тек касније, са проширењем граница, развојем трговине, банака, акционарских друштава и првих почетака индустрије, нагло се развијају градови, а са њима настаје и грађанство. Са грађанством класно раслојавање друштва добија нов импулс, узима нов смјер и поприма нову садржину. На помолу су и политичке странке, а распламсавање политичке борбе против књажевског апсолутизма и привилегија владајућег слоја добија врло оштре облике.

У таквим мјешовитим друштвено-економским и шароликим политичким условима ни приватна својина се није јављала у чистом облику. У Црној Гори нема приватне својине у пуном смислу те ријечи. Она је била ограничена многим институтима обичајног права, који су озакоњени Општим имовинским законима.

Стварни носилац својине није био појединац, већ кућна заједница као ужа или шира задруга. Само кућне заједнице су биле носиоци укупног рада и имоине. По правилу, све оно што је било кад, било гдје, и било који члан кућне заједнице (осим

неких безначајних изузетака) својим радом стекао — није била његова сопствена, његова лична својина, већ заједничка својина, заједничко добро цијеле кућне заједнице. Појединац није могао продати или купити, а ни задужити, земљу или неку другу непокретност, а ни стоку. О томе је одлучивала цијела кућна заједница.

Осим тога, приватна својина као својина кућне заједнице била је, уза све то, оптерећена и многим другим колективним правима у корист племена, братства, општине и села. Поменућемо само нека од тих права.

Узмимо најприје право колективне испаше. Послије жетве и кошења ливада, власник није имао право да својим племеницима и сељанима спријечи напасање стоке. Из овог права су проистицала и друга ограничења, односно друга права и обавезе у корист племеника. Власник земље је морао у уговореном року обрадити своје њиве и покосити ливаде. Ако се не би придржавао тих уговорних и утврђених рокова, сељани не би одговарали ако би његове ливаде и њиве похарали, а не би били обавезни ни да плате причињену штету. Кривац је сам власник, јер није на вријеме обавио потребне радове. Право колективне испаше на приватној земљи могло је бити укинато само онда ако би се признало право брањевине. А ово право су одобравала племена и села племенским и сеоским уговорима. Право брањевине је укључивало обавезу власника да земљу која је проглашена брањевином оградити и на тај начин је осигура од могућности похаре. Иначе, племеници и сељани, ако тај услов није испуњен, нијесу били обавезни да брањевине чувају од штете коју им може нанети њихова стока.

Право прече купње братственика, племеника и сељана био је слједећи ограничавајући фактор приватне својине. Нико није могао продати своју земљу што претходно не би понудио најприје своју наближу родбину, па затим, ако од родбине нико није хтио да купи, остале сељане, и на крају племенике изван села и братства. Тек послвије тога продаја се могла извршити и ван племена. Право прече купње је врло често продају земље одуговлачило у недоглед и тако кочило промет некретнина.

Право на комуницу и њено коришћење имали су само племеници. Ово право је било строго племенско. Нико ван племена није имао право на уживање комуна. Дешавало се да неко од племеника остане без своје земље, али ни тада он није губио право на комун. На исти начин, онај ко би купио неки приватни посјед није тим актом куповине стицао и право на комун. То право је и даље остало продавцу земље. Да би се добило право на комун, морали су се претходно испунити и други услови. Отуда су проистицале и разне махинације у погледу висине цијене земљишта, као и врло жилав отпор саплеменика према свим купцима из других племена. Ово право је било један од важних фактора који су утицали на цијену земље и промет некретнина.

У случају подјеле комунског земљишта, колективна права на то подељено земљиште су и даље остајала. Кад би се неки комун подијелио, па тиме прешао у приватну својину, нијесу сва заједничка права на подељену земљу аутоматски ишчезавала. Право испаше се и даље задржавало, а и читав низ других ограничења коришћења подијељене земље.

Послије овога, није тешко схватити шта је значао овакав карактер приватне својине у Црној Гори за укупни привредни развој, а нарочито за развој пољопривреде. Правима кућне заједнице и правима племена, братстава и села — приватна својина је очерупана. А кућне заједнице као субјект својине и ограничење приватне својине колективним правима представљају изузетно значајну и битну карактеристику пољопривредне производње у Црној Гори.

Овакав карактер својине кочио је слободан промет и слободно неограничено располагање непокретностима, а тиме и цио привредни живот и економски развитак црногорског друштва. Озакоњење кућних заједница као носилаца својине и колективних права на приватним имањима онемогућавало је да се приватна својина развије у свом модерном буржоаском облику. Нијесу се могли, под таквим околностима, развити ни афирмисати како лични интерес тако ни приватна иницијатива, као моторна снага економског предузетништва.

Довољно је било да се само један члан кућне заједнице нађе као нерадник и расипник, па да од тога трпи цијела заједница, да осујети сваки напор, интерес и иницијативу вриједних и предузимљивих чланова. А ако би се нашли и други, тврдоглави, својевољни, агресивни и слични, готово да би свака корисна па и неопходна акција у корист заједнице претрпјела неуспјех. И мала неслога у заједници стварала је нерјешиве проблеме, због чега су и диобе учестале. Веће заједнице у Црној Гори су врло рано нестале. Тим путем је економска нужност крчила себи пут упркос права.

А свијест појединаца о томе да све што заради не припада њему спречавала га је да развија све своје радне способности и обуздавала његову стваралачку снагу. Сазнање да оно што он заради није његово, да он у њему неће уживати и да њиме неће слободно располагати — неповољно је утицала и на његове амбиције, његову иницијативу и његов предузетнички таленат, па је овај облик својине остављао далеко веће последице на развој и свих осталих привредних грана.

Очигледно, овакав карактер приватне својине није давао довољно шанси већем нивоу друштвеног развоја, сметао је бржем и снажнијем продирању капиталистичких односа, није био погодан за снажнији размах приватне иницијативе.

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА И
ПАУПЕРИЗАЦИЈА СЕЛА

Период од 1878. до 1912. године је најзначајнији период у привредном развоју Црне Горе као самосталне и независне државе. Ослободилачким ратовима од 1876. године и одлукама Берлинског конгреса њена територија је више него удвостручена. Њена цјелокупна територија прије тога износила је око 4.400 km², а последије Берлинског конгреса 9.475 km². Још у већој сразмјери је увећана обрадива површина. Године 1860. она је износила 75.622 рала оранице, 36.571 коса ливаде и нешто земље под виноградом, а године 1889. повећала се на 162.566 рала оранице, 108.405 коса ливаде и 18.942 мотике винограда. Значи, обрадива површина се повећала за 86.944 рала оранице, 71.834 косе ливаде и преко 10.000 мотика винограда. И поред оваквог повећања, у обрадивим површинама се још увијек знатно оскудијевало. Обрадива површина у Црној Гори износила је 1900. године, рачунајући ораницу, ливаду и винограде, свега 9,5% цјелокупне територије, или 1 ha 73 a, 62 m² по једном сеоском домаћинству. Уз то, највећи дио обрадиве површине отпадао је на ливаду, 59,9%, а на ораницу 40,1%.

У Приморју, Бару и Улцињу било је развијено маслинарство, тако да је овом приликом Црна Гора добила и 156.470 коријена маслина. Уза све то, добијени су и велики комплекси шума, пашњака и утрина.

Скоро у истој сразмјери порастао је и сточни фонд. Године 1869. Црна Гора је располагала са 364.515 брера, 44.834 говеди и коња и 29.913 кошница пчела са свињама заједно. А 1833. године овај се број повећао на 754.201 брера, 104.511 говеди, 12.862 коња, 31.191 кошницу пчела и 23.992 свиње.

Упркос овако значајног повећања, пољопривредна производња није напредовала. Ништа значајно се годинама није на овом плану догађало. Упорно се остајало на крајње примитивном начину обрађивања и ниском приносу. Годишњи род је зависио од временских прилика и сељакова физичког рада. О томе свједочи и један извјештај једног пољопривредног стручњака од 12. априла 1910. године. У њему се каже и ово: „Приликом мог путовања по селима ја сам се увјерио... на лицу мјеста, да сељак у Црној Гори обрађује своју привреду уопште, исто онако као што је и прије 200 година рађено. Он не зна за сјемење боље врсте и кориснију стоку, а још мање су му познате земљорадничке справе: копачице, сијачице, жетелице, косачице, вршалице (парне, коњске, ручне) и други разни алати, који су потребни за рационално обрађивање привреде уопште“.

Ипак, не може се оспорити активност државе у правцу унапређивања пољопривредне производње. Она је, иако недовољно, набављала разне сјемење, приплодну стоку, па и нека пољопривредна оруђа, и продавала их пољопривредницима по врло повољним цијенама. Оснивала је и пољопривредне школе и ор-

ганизовала курсеве из појединих пољопривредних грана. Нарочито значајну улогу су играли државни расадници, који су постојали у свим већим мјестима, па и неким селима (Подгорици, Никшићу, Даниловграду, Улцињу, Бару, Колашину, Морачи, Лимљанима, Сотоњићима итд.). А у Никшићу је постојала и пољопривредна станица. У оквиру Министарства унутрашњих дјела, 6. децембра 1902. године, основано је Одјељење народне привреде у циљу организовања рада на унапређењу привреде. Заслужом Одјељења основано је више земљорадничких задруга, одржавани стални и повремени курсеви из пољопривреде и вршене разне набавке за потребе пољопривредне производње.

Сваке године је држава уносила у буџет и извјесну новчану суму за унапређење пољопривреде. Почевши од 1908. и закључно са 1941. годином, држава је у ту сврху издвојила 524.712,12 круна.

Но, иако се не би могли потцијенити, сви ови напори државе ипак су мало значили у поређењу са потребама и захтјевима пољопривредног развоја. То је била кап у мору, која није могла битније утицати на промјену општег стања и положаја осиромашеног сељака. Док је држава, рецимо, улагала у пољопривреду 75.000 круна просјечно годишње, докле је истовремено из ње извучила 913.707 круна само на основу државне дацције.

За све ово вријеме пољопривредна производња није скоро ни корак напредовала. Углавном је стагнирала. Ово се да констатовати кад се наведени подаци упореде са подацима из 1909. године.

У овој години површина обрадиве земље је износила 171.001 рало оранице, 116.331 косу ливаде, 6.454 мотике под виновом лозом и 151.049 маслина. Значи, за 20 година (од 1889) обрадива површина се повећала само за 9.235 рала оранице и 7.927 коса ливаде, док је површина под виновом лозом опала за 12.488 мотика (истина, због болести пероноспорне, која ју је опустошила), а маслина за 5.421 коријен. Није било ништа повољније ни са сточним фондом. Према попису стоке из 1909. год. било је тада у Црној Гори: 510.688 оваца, 245.609 коза, 100.189 говеди, 15.975 коња, 864 мазге, 3.900 магараца, 16.313 свиња, 28.475 кошница пчела и 133.578 пернате живине. Према томе, у упоређењу са 1883. год., тј. у току 26 година, порастао је број ситне стоке за 2.086, коња за 3.113, док је број говеди опао за 4.322, свиња за 7.679 и пчела за 2.716.

Главне пољопривредне културе биле су житарице, а прије свега кукуруз, па пшеница и јечам. По подацима из 1910. год. житарицама је било засејано 127.878 рала. Исте године укупан принос је износио 24.260.111 kg, што значи да је просјечан принос по ралу био свега 189,71 kg. Од поврћа се највише гајио кромпир, па затим купус и пасуљ. Те године под поврћем се налазило 20.809 рала, а укупан принос ових врста поврћа био

је 16,490.104 kg, односно 792,45 kg по ралу. Истина, преко 90% свих површина под поврћем и укупног приноса чинио је кромпир.

Од индустријског биља највише се гајио дуван, па онда лан и конопља. Под индустријским биљем исте те године била су 1.163 рала (само дувана 1.125 рала), а укупан принос износио је 209.540 kg (од чега су на дуван долазила 20.962 kg), или 180,18 kg по ралу земље.

Пошто је пашњачко сточарство апсолутно доминирало, крмно биље се, осим нешто мало дјетелине, није ни гајило. Кошило се углавном сијено, а то је била сва земља под ливадам. Исте године под ливадам су била 217.604 рала, а под дјетелином 394 рала, свега 217.988 рала. Принос је био слjedeћи: сијена укупно 72,031.840 килограма, а дјетелине 327.210 kg, односно сијена по ралу 331,02 kg, а дјетелине 830,48 kg.

Од воћа се највише гајила винова лоза, па потом шљива и маслина. Од 4,388.828 чокота лозе добијено је 1.696.767 литара вина и 206.645 литара ракије, или 0,377 литара вина и 0,047 лит. ракије по чокоту. Шљива је било 151.441 стабло, укупан принос 199.466 kg, по једном стаблу 1,317 kg. Осталог воћа (јабука, крушака и др.) било је 115.967 стабала, укупан принос 521.164 kg, или 4,494 kg по стаблу. За маслине, осим броја стабала, нема података о приносу.

Према томе, 1910. год. житарицама је било засијано 85,1%, поврћем 13,8%, индустријским биљем 0,78% и дјетелином 0,28% укупне обрадиве површине.

Истина, сви ови подаци не могу дати посве тачну слику о приносу појединих култура, јер се он из године у годину, зависно од временских околности, стално мијењао и варирао час доље час горе. У неродним годинама падао је на најнижу могућу тачку. Тек ако би располагали серијом података добили бисмо тачнију слику. Али, на жалост, таквих података (осим наведених) уопште нема.

Но, неки се закључци какви-такви, и из оваквих непотпуних и сиромашних података ипак могу извести.

Подаци које смо навели, тј. подаци о сјетвеној структури, врсти пољопривредних производа, површинама засијаним појединим културама, па и о укупном и просјечном приносу, не требају скоро никаквог коментара. Они говоре сами за себе. Најочигледније показују на каквом ниском нивоу и у каквом примитивном облику се налазила пољопривредна производња у Црној Гори онога доба.

А кад се узме у обзир да је Црна Гора према попису из 1909. године имала 222.015 становника, јасно се види да пољопривредна производња са оваквом структуром и са овако ниским приносима није могла ни прехранити своје становништво, а камоли произвести онај неопходни вишак без кога се не може ни помислити на било какво унапређење, било какав напре-

дак и било какав развој. Године 1909, дакле, у Црној Гори је произведено 118,28 kg свих врста житарица по становнику, а кромпира 74,27 kg. С обзиром на околност да су житарице и кромпир били основна храна становништва и да је у неродним годинама харала глад, ове количине су биле крајње недовољне. Велике количине жита држава је сваке године увозила и продавала становништву на вађевину. Црногорски сељак се, дакле, морао перманентно задуживати, јер му је глад стално пријетила.

Глад је владала на црногорском селу чак и у најроднијим годинама. О томе свједоче многобројни извјештаји овог периода из већине капетанија. У њима наилазимо на податке чак и о смртним случајевима од глади.

Узроке овој појави већ смо dobrим дијелом поменули. Међутим, осим оскудности у обрадивој површини, претјерано ситног посједа, неповољне структуре пољопривредне производње, ниског приноса пољопривредних култура — оваквом стању доприносили су још и велика задуженост црногорског сељака, најприје код зеленаша и трговаца а затим код банака, као и порески систем и јавне распродаје.

Порески систем је врло тешко погађао сиромашног сељака. Основно пореско оптерећење била је дација, која је плаћана на обрадиву земљу, стоку, маслине, пчеле и алкохолна пића. Наредбом од 27. августа 1882. године дација је знатно повећана. Износила је на једно рало оранице 80 новчића, на косу ливаде 40, на говече и коња 50, на брава 20, свињу 15, кошницу пчела 15, мотику винограда 40, коријен маслине 20 и барело вина 4. Дацију је плаћало свако домаћинство, без обзира на имовно стање. Прогресивног опорезивања није било. Тек крајем 1911. године ослобођена су плаћања пореза сва она домаћинства чији приходи, од укупне имовине и свих осталих занимања, нијесу прелазили износ од 700 перпера годишње. По основу дације држава је уносила у буџет 913.707 круна просјечно годишње. Осим дације, сељак је плаћао још и свештенички прирез, школски прирез, а муслимани ослобођени од војне обавезе још и низамију. Сељаку је најтеже од свега падао обавезан кулук на државним радовима. Сваки становник Црне Горе од 16 до 60 година морао је радити 10 дана годишње, бесплатно и о свом трошку, на јавним радовима „од рано ујутро... до доцно увече“. Кулук је укинут тек 1906. године и замијењен прирезом на име обавезног рада, који је износио 6 перпера годишње за све становнике мушког пола од 17 до 60 година. Кад се свему овоме додају још и капетанске глобе, злоупотребе власти, имовински спорови и судски трошкови, добија се комплетнија слика о финансијском оптерећењу црногорског сељака.

Наппросечна задуженост црногорског сељака настала је, најприје, због глади. Ако није довољно производио морао је куповати, а ако није имао новца — морао је продавати, а ако није имао шта или коме продати, морао се задуживати. Ако ни-

је могао на вријеме подмирити пореске обавезе, морао се такође задуживати. Дугови су руинирали црногорског сељака. Масован одлазак на печалбу, нарочито у Америку, повећао је потребе за новцем због веома великих путних трошкова. Дугови су енормно расли, преко стварне вриједности сељакове цјелокупне имовине. Сељак је падао у канџе зеленаша и трговаца, а и државе и банака. Потребе за житом су биле велике. Црногорска држава је монополисала трговину житом. Продавала је жито на вересију. Тај облик задуживања код зеленаша, трговаца и државе звала се вађевина. Продата роба или зајам у новцу се морао платити са уговореном каматом тачно у року. Ако се дуг на вријеме не би подмирио, дужник је даље тонуо, у још теже и веће дугове. Колико год плаћао, колико год се вадио, није се могао ослободити дуга, није се могао извадити. То његово вађење било је тешко, дуготрајно и скупо. Зеленашка вађевина је била непоштедна. Увлачила је сељака у канџе из којих се он није могао ишчупати до коначне пропасти.

Кад се размрсе поједини случајеви зеленашке вађевине, који су, уосталом, били врло компликовани, види се да су се висине камате често пеле и преко 200%. Истина, држава се борила колико је могла против оваквих вађевина законским мјерама. Једна од тих мјера била је успостављање државног монопола на трговину житом. Максимирала је каматну стопу на 10%, а разне врсте вађевина најстроже забрањивала. Државна вађевина житом је имала велики значај у ограничењу приватне зеленашке вађевине. Међутим, и ови дугови, држави, заједно с порезима, сељаку су тешко падали. Није било сељака који није био дужник држави по основу вађевине жита. Наплата државне вађевине је имала приоритет. А ако сељак није могао на вријеме платити државну вађевину, није имао коме да се обрати, него опет трговцу и зеленашу. Упадао је у зачарани круг, у коме га је зеленашка вађевина све више заплитала и из кога се више није могао извући. Зеленашком вађевином су пронађени заобилазни путеви којим су се сви законски прописи успјешно изиравали, а нарочито висина каматне стопе.

Овакво стање се није могло дуго издржати. Држава је тражила начина како да стане на пут даљем осиромашавању и пропадању сиромашног сељаштва. Законске мјере и забране више нијесу користиле. Постале су крајње неефикасне. Правним прописима се није могао препријечити пут зеленаштву, које је извирало из економске основе црногорског друштва. Стварањем повољних услова, држава је потпомагала оснивање банака и штедионица. Мислило се да се овим путем олакша тежак положај сељаштва.

Прве банке су основане 1901. године. Њихов капитал, у односу на потребе, био је незнатан. Њихов првенствени задатак био је да олакшају развој трговине, занатства и индустрије. Одобравале су кредите и сељацима. Давале су искључиво кратко-

рочне мјеничне кредите до 6 мјесеци. Уз хипотеку над непокретностима, тражиле су и друге гаранције. Непокретност је морала да вриједи најмање 4 пута више од одобреног зајма. У пракси је та вриједност била већа 6—10 пута.

Мјеничне зајмове су узимали, највећим дијелом, сељаци уз залогу земље. Ти зајмови су сачињавали половину свих новчаних операција банака и штедионица. А они су достигли велику цифру. Тако је, од 1901. до 1913. године, износ мјеница у портфељу код свих банака из године у годину растао. А то је значило да и сељачки дугови код банака расту. Године 1901. тај износ је био 53.737 круна, а 1912. године је већ достигао 5,045.921,40 круна.

Оснивањем банака није се ништа постигло у ослобађању сељака од зеленашких дугова. Напротив, добио се још један канал којим су сељачки дугови циркулисали и из године у годину се увећавали. Због своје строго законске форме и начина наплате, сељаку су мјенични дугови врло тешко падали. Ако није имао новца да на вријеме откупи мјеницу, није имао другог избора него да се опет врати код свог „старог пријатеља“ зеленаша, или да се изложи јавној продаји имовине. Не зна се шта је било горе. Зато у овом периоду, тј. од оснивања банака у Црној Гори, настају многобројне јавне продаје. Сељаци су тако остајали без илудје ичега, на улици, на терет државе.

Све је то државу натјерало да тражи нова рјешења. Наредбом Министарског савјета 23. новембра 1901. године укинута су сви сеоски дућани и забрањена свака трговина изван вароши. Закоником о судском поступку, о грађанским парницама, 1. новембра 1905. године, чланом 244. и 256, изузети су од извршења, поред рала земље сеоске куће и земљорадничког алата, одјећа, постела и покућство које је неопходно дужнику и његовој породици, једна крава или двије козе или ове, и храна за четири недјеље за њихово издржавање, храна потребна за издржавање дужника и његове породице за два мјесеца, сјеме потребно за усјев у износу од 2 хектолитра. Осим тога, законом је одређено да се стока и земљораднички алат не могу износити на јавну продају од 1. марта до 1. новембра, то јест у вријеме пољских радова.

Осим ових мјера политичке и правне природе, држава је морала да мисли и на оснивање хипотекарне банке, која би, под повољним условима, извршила конверзију сељачких дугова, преузимајући их на себе. У том циљу 12. јуна 1909. године закључен зајам у Енглеској, од 6,000.000 перпера. Но, до оснивања банке није дошло, јер је већи дио овог кредита потрошен, наредне године, за крунидбене свечаности и прославу 50-годишњице владавине краља Николе.

За оснивање банке морао се узети нови кредит. Он је добијен 8. децембра 1911. године, од Цесарско-краљевског повлашћеног општег аустријског земљишног завода из Беча, али под врло тешким условима. Почетком јануара 1912. године основана је,

најзад, жељно очекивана Државна хипотекарна банка, у циљу потпомагања и развоја земљорадничког и грађевинског кредита. Као основни капитал унесено је 2,500.000 перпера од поменутог зајма, сви државни фондови којима је држава руковала и цио износ који је требало да буде добијен од продаје државних добара.

Каматна стопа је утврђена на 7% и 0,25% на име банчине провизије. Првенствени задатак банке био је да сељачке дугове преузме на себе, да краткорочне мјеничне зајмове конвертује у дугорочне и да тако олакша положај презадуженог сељаштва. О неком другом, дугорочнијем циљу, за прво вријеме, није било ни говора. Али, ни овај се никад није остварио. Отворила се само још једна линија за пребацивање сељачких дугова. Само од 1. III 1912. до 30. VI исте године, значи за свега 4 мјесеца, банка је примила 4.392 молбе, којима је тражен зајам у износу од 6,093.300 перпера. Али је банка, сходно расположивим средствима, могла да удовољи само на 833 молбе и одобри 810.000 перпера зајма. А од укупног капитала којим је располагала 31. децембра 1912. године, у износу од 2,537.276,19 перпера, Главна државна благајна јој је дувала 1,747.835,21 перпера. Црногорско друштво нијесу гушили само сељачки дугови, него у још већој мери и државни. Не зна се ко је био задуженији — сељаштво или држава. Зато се и показало да, упркос свих добрих намјера, држава није могла материјално ништа помоћи сељацима. Остале су само законске интервенције, прије свега разне забране, и добре жеље.

Сва сеоска домаћинства која су посједовала до рала земље, а таквих је 1900. године било 3.468, као и она чији су дугови достизали или превазилазили вриједност њихове непокретне имовине, кредитно су била потпуно неспособна. У Црној Гори ниједна нијесу могла наћи ни кредита ни рада. А она су се, услјед све чешћих и све бројнијих јавних продаја, све више множила. Но, јавне продаје су економски постале немогуће. Црногорско тржиште, поред свега, било је још и скучено. Понуда је далеко превазилазила потражњу. Није било довољно новчаних средстава, ни ефективног ни кредитног новца, да апсорбује сву понуду, како покретне тако и непокретне имовине, која се путем јавних продаја појављивала на тржишту. То је страховито обарало цијену земље, стоке, пољопривредних производа. Ниједна се није могло даље. Блокиран је цио економски механизам и заочене све полуге економског живота.

Кад је пропао и подухват са хипотекарном банком, та задња нада, црногорском сељаку није остало ништа друго него да се вине у свијет, у печалбу и емиграцију, у потрази за зарадом и бољим животом. Печалба и емиграција су узеле маха, нарочито у ово вријеме. Није претјерана тврдња по којој је, у задњих 50 година до балканског рата, број иселеника, највећим дијелом у Србију и мањим дијелом у САД, варирао између једне трећи-

не и половине укупног становништва Црне Горе. А ни оно што је остало није мировало. Покрет за иселјавање није јењавао. Истина, последије балканског рата каналисан је према новоослобођеним крајевима, према Метохији и Санџаку. Донесен је закон о насељавању ових крајева и основан Главни одбор за насељавање метохијске области. За врло кратко вријеме, 11.000 породица, што чини скоро трећину тадашњег броја домаћинстава Црне Горе, поднијело је молбу за додјелу земље и насељавање ових крајева.

У оваквој, скоро безизлазној ситуацији, држава није могла остати скрштених руку. Једина мјера која јој је још остала на располагању била је проглашење мораторијума свих дугова. То је и учинила, у току балканског рата. А законом од 22. септембра 1912. године продужени су рокови плаћања у грађанским потраживањима до истека 6 мјесеци од закључења мира.

Дугови су довели Црну Гору на ивицу слома. Против њих је она била немоћна. Сваки покушај да им се стане на пут, умјесто да их смањи, мултиплицирао их је. Кад су једанпут ухватили дубок коријен, ширили су се као коров. Држава није никаквим мјерама могла да стане на пут зеленашким каматама. А оне су биле толико високе да отплата дугова према њима није много значила. И кад не би било нових задужења, дугови би расли само по основу камата.

Дугови и тешке последице које су они изазивали били су један од снажних фактора класног раслојавања друштва. Црногорско друштво се све више дијелило на малобројни имућнији слој и многобројно пауперизовано сељаштво. На тој основи су настале и политичке подјеле, а оштри политички сукоби су добијали све више на интензитету.

Ратник је поражен. Он, који се својом храброшћу надалеко прочуо, и који је надањивао пјеснике и књижевнике, коме далеко јачи непријатељ никад није ништа могао, који је навикао да својим оружјем иде из побједи у побједу — тај храбри црногорски сељак-ратник се изгубио у вртлогу новог система привређивања и поклекнуо у замкама новчане привреде. Први пут је ту изгубио рат. А у I свјетском рату његово вођство је калитуглирало. Економска ситуација, а прије свега сељачки дугови, били су немали узрок овог пораза.

Завршна разматрања

У ослободилачким ратовима Црне Горе, у којима су сељаци чинили основну снагу, ослобађани су нови крајеви и сламана турска империја, али је истовремено у њима рушен и турски феудални систем на коме је пространо Турско Царство и почивало. Тиме су уједно отворени и путеви праћанском друштву у Црној Гори.

Но, низак степен економског развоја и велико сиромаштво нијесу били повољни услови за бржи и радикалнији успон капитализма. А ни малобројност, немоћ и примитивност танког грађанског слоја нијесу нимало погодновали таквом развоју. Осим тога, племенски начин живота, обичаји и традиције у Црној Гори тога доба још су били снажни и играли су значајну улогу у државно-политичком уређењу и друштвено-економском развоју.

У таквим економским и политичким околностима, тадашње црногорско друштво је остављало довољно мјеста не само за капиталистичке и племенске већ и за феудалне односе, који су дјеломично насљеђивани а дјеломично ницали на сопственој економској и политичкој основи.

Дакле, мијешали су се разни политички утицаји, разне друштвене тенденције и разни друштвено-економски системи и структуре из разних епоха, на ниској економској основи, па зато у рудиментарним облицима.

Услед тога, ни о карактеру друштвено-економског уређења Црне Горе није лако расуђивати. Све је било или у повоју или у умирању.

У економској, политичкој и социолошкој терминологији, као и научноистраживачкој категоризацији, нема подесног термина ни модела којим би се оно могло дефинисати и укалупити.

Из глобалне и секторске анализе аграрних односа, као сржи продукционих односа у Црној Гори оног времена, у овом раду је доказано истовремено присуство племенских, феудалних и капиталистичких елемената. Међутим, црногорско друштво није било ни племенско, ни феудално, а ни капиталистичко, односно било је и једно и друго и треће.

Племенски елементи, као што су комуни, остаци колективне својине на приватним имањима, кућне заједнице као субјекти својине, обичаји и традиције, и феудални елементи, као што су апсолутна монархија, главарски посједи и остаци чивчијских односа на њима, дворјани и земљишна аристократија — одолијевали су снагом конзерватизма снажном капиталистичком налету.

Црногорско друштво није било хомогено. А није то могло ни бити, јер се антагонистички елементи не дају хомогенизирати. Том процесу није одговарала ни апсолутна монархија као облик политичке власти, што ће оставити тешке последице на каснији развој.

Истина, препреке су једна по једна попуштале притиску капиталистичких снага. С аграрном реформом, јачањем трговачког и зеленашког капитала, распадањем племенске својине и раслојавањем друштва — нанесени су први снажни удари племенској и феудалној структури. Тенденције капиталистичког развоја су временом почеле превлађивати, а капиталистичка перспектива даљег укупног друштвено-економског развоја се све више оцртавала.

Но, пут у капитализам је био спор, тежак и мучан пут. Тек са оснивањем првих новчарских завода, банака, мањих трговачких и индустријских акционарских друштва, као и неких индустријских погона, тек са жешћим политичким окршајима, када апсолутна монархија почиње да узмиче испред притиска објективног развоја и демократског расположења народа — односно тек почетком овог вијека — капитализам у Црној Гори добија убрзање.

Prof. dr Žarko Bulajić

ENCORE UNE FOIS SUR LES RELATIONS AGRAIRES AU
MONTÉNÉGRO 1878—1912

(RESUMÉ)

La partie d'introduction est dédiée à l'analyse courte des forces productives, surtout du facteur humain au Monténégro avant le Congrès de Berlin. On en constate un niveau extrêmement bas des forces productrices et on vint à la conclusion que le monténégrin est un type psychologique particulier.

Les autres parties de l'oeuvre traitent le Monténégro après le Congrès de Berlin.

Dans le chapitre qui se rapporte à la réforme agraire on présente la façon de sa réalisation dans certaines régions libérées. De nombreuses particularités sont présentées qui illustrent la portée de la réforme agraire et ils y sont analysées les formes juridiques dans lesquelles elle est effectuée (sections militaires et donations littéraires). En éclaircissant les conditions dans lesquelles elle s'accomplissait, des inconséquences sont constatées qui limitaient son élargissement et rétrécissaient son caractère.

La rubrique sur la propriété des terres s'occupe de toutes les formes principales de cette propriété qui dominaient au Monténégro en ce temps. Ils y sont élaborées les petites propriétés rurales ainsi que les grandes propriétés des monastères et des seigneurs, comme formes de propriétés privées et le »komun« comme forme de propriété commune tribale sur les terres.

La partie sur le caractère et les sujets de la propriété traite la limitation de disposition sur la propriété privée de ses porteurs et de ses nombreuses charges des droits collectifs. Par une analyse argumentée et subtile on peut conclure qu'il n'y avait pas au Monténégro des propriétés privées dans le sens bourgeois de ce terme, ce qui limitait les possibilités d'entreprises privées.

La production agricole est présentée telle qu'elle était réellement, comme extrêmement non-développée et primitive. Cette production insuffisante menait souvent à la famine. Les paysants tombaient dans des plus grandes et plus dures dettes. Aucune mesure étatique n'était pas en état de libérer les paysants des serres des usuriers et des marchands. Le déclassement de la société monténégrine prenait le dessus. Les pauvres et malheureux paysants ne pouvaient plus trouver de salut que dans l'émigration.

La partie finale est dédiée aux observations synthétiques sur le caractère de la systématisation étatique et socio-économique et aux tendances du développement total de la société monténégrine.